

1600-tals bønder i Skadst Herred

Af E. Ladewig Petersen

Afhandlingen gengiver professor E. Ladewig Petersens indlæg som opponert ved forsvaret på Københavns Universitet den 5. februar 1999 af Hans Henrik Appels disputats Tinget, magten og æren – Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet. Odense 1999. Indlægget bringes her ordret.

I sin indledning tager præses i fuld overensstemmelse med sit program de to store, nordiske nøgle-forskningsprojekter, »magtstatsprojektet« og »centralmagt og lokalsamfund« op til diskussion. De hænger vel endda så nøje sammen, at man kunde fristes til at sige, at det sidste – med Eva Österberg som drivende kraft – snarest må opfattes som et naturligt eller endda nødvendigt komplement til det første. Begrundelsen vil fremgå af det følgende.

J. A. Fredericias positivistisk-radikale fortolkning kan vi nu lægge bag os; det sidste skud på denne tradition kom så sent som 1963 (Sv. Ellehøj. Christian IVs tidsalder).

De mange nye impulser kom – som præses nævner – fra international forskning – ikke mindst fra Charles Tilly og Frederic Lane og fra krisediskussionen, men (i hvert fald for mit eget vedkommende) tillige fra svensk forskning, Sv. A. Nilsson og Birgitta Oden. »Krig ska-

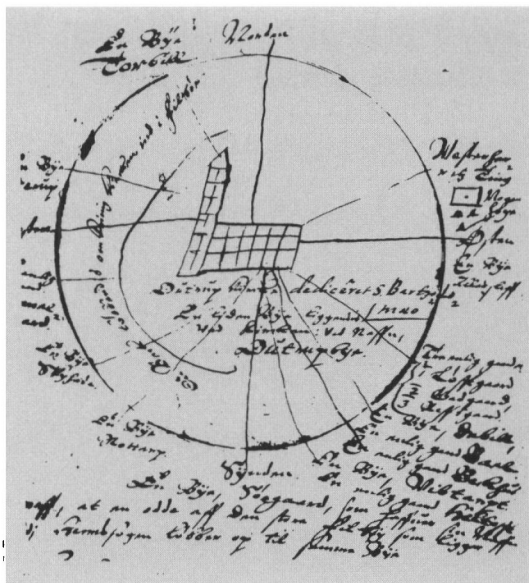
ber stater og stater skaber krig« skrev Tilly i 1975, hvorved han anslog tonen, men også drog de samfundsmæssige konsekvenser. Magtstatsbegrebet er absolut ikke noget nyt. Det skyldes vist den preussiske historiker – og arge Dänenfresser – Heinrich von Treitschke. Nyt derimod, at det kræver en moderne definition. I magtstatsprojektet blev det – som forfatteren nævner – defineret som en stat, som gennem konflikter – eller som her tilegner sig ved kup – skaffer sig monopol på udnyttelse af samfundets ressourcer (skatter), på anvendelse af »organiseret vold« (militær) og kontrol (bureaukrati).

Præses kan have ret i, at drives magtstatsbegrebet – og især den militære dynamik – ud i den yderste konsekvens, ender man i en fremstilling, som anskuer tingene fra magtens centrum. Den bliver a-one-way-explanation, som forklarer alt eller intet. Og man kan jo nu ikke slutte fra normative kilder til virkelighed, men kun til lovgiverens intentioner. En fremstilling kan dog – som det illustreres – endda selv blive normativ. Men når han beklager, at vi ikke får noget at vide om f. eks. retsvæsen og kirke, glemmer han, at enevælden fra 1660 til reformtiden siden Edv. Holm har ligget forskningsmæssigt brak med undtagelse af Fridlev Skrubbeltrang, Birgit Løgstrup og Thomas Munck. Og hertil kunde man føje, at hvor adelen før 1660 stod i centrum, træder fæstebonden og hans vilkår efter 1750 i stedet.

Præses opererer fra første færd med samfundsmæssig disciplinering – eller med Norbert Elias – med en civiliseringsproces (s. 19); først et par sider længere fremme (s. 21) dukker begrebet socialdisciplinering op, et begreb, der blev introduceret af de tyske historikere Gerhard Oestreich og Winfrid Schulze. En disciplinering, der arbejder under parolen »Ordnung und gute Polizei«, og atter i begyndelsen, at moderniseringen individualiserer det enkelte menneske som f. eks. lovlydig eller from, det sidste atter et centralt tema, f.eks. hos franskmænden Jean Delumeau og englænderen John Bossy: Kirken som statens enretningsinstrument overfor individets og samfundets respons (jf. s.35)¹.

Det får betydning når vi kommer til projektet om normer og social kontrol. Uden at gå i enkeltheder med de kriminalhistoriske aspekter, som stiller store krav til metode og teknik, kunne der være grund til at påpege en ting: At Eva Österberg – og siden docent Nils-Erik Willstrand – i deres forskning – ja, faktisk som selve udgangspunktet – betonedede netop forholdet mellem centralstyre og lokalsamfund: Var der tale om en kommandovej oppefra og nedad eller en vekselvirkning? Deres svar er, at netop de svære krav, statsmagten i 15- og 1600-tallet stillede til skatteudskrivning og – især i Sverige-Finland – soldaterudskrivning nødvendiggjorde en modus vivendi og en vekselvirkning mellem centrum og periferi.²

Om Norge ved vi, at etableringen af en bondemilitis under og efter Kalmarkrigen ikke foregik uden skærmydsler, og selv på vore breddegrader knurrede bønderne over militsordningerne 1614 og 1621. Tilsammen må den mulige vekselvirkning altså stå helt centralt og gør det i bogen. Også mikrohistorien – her repræsenteret bl.a. af David Sabeau (s. 37-45) – må her hvile, men som helhed må det siges, at

Herredsting under åben himmel 1638. Vester Horne Herred, Outrup. (Tegning på Det Kongelige Bibliotek).

præses har skaffet sig et alsidigt og bæredygtigt heuristisk apparat, som kan anvendes hele den lange vej gennem undersøgelsen. Hovedsagen må være, at han har tilstræbt en kvalitativ undersøgelse fremfor en kvantitativ, noget, der også må influere valget af kilder og metoder.

Præses har altså sigtet mod en mikroanalyse med befolkningens reaktioner over for magtstaten – socialiseringsprocessen – i centrum (s. 44f), koncentreret – med hans egne ord – om fem formationer: Husstand, landsbyfællesskab, fæsteforhold og menighedsforhold samt (i kap. 12-14) herredstingets rolle.

Det sidste forbigåes her, udover at bemærke, at præses undersøgelse – ligesom Knud Korffs, som han kender, men ikke citerer – tyder på, at bønderne absolut ikke var »umælende bæster«, underkuet af herskabet, men meget vel har kendt deres ret og pligt.³

Fordelen ved tingbogsmaterialet ligger – som C. A. Christensen påpegede – i, at det forvandler bønderne fra objekter til subjekter.

At Skads Herred på ingen måde kan gøre krav på repræsentativitet (s.46-48) kan man af gode grunde kun være enig med præses om, ligeledes at det ville være halsløs gerning at begive sig ud i beregninger over folketallet. Præseskøn på 2-3.000 indbyggere lyder rimeligt (s. 52-54). Regner man forsigtigt 5,5 personer pr. gårdenhed og noget mindre for de knapt 200 husmænd – velsagtens bl.a. fiskere – når man det samme resultat. Derimod er det lidt beklageligt, at krigene og befolkningens reaktioner ikke har fået et selvstændigt kapitel. (jf. s. 52 og 82-86), men det vender vi tilbage til.

Bortset fra enkelte detaljer kan der ikke rejses indvendinger mod redegørelsen for kilde-materialet og de metoder, der anvendes. Alt gennemføres med omhu og kritisk strigens, uanset kildetype: Tingbøger, kirkebøger, lensregnskaber og matrikler. I det sidste tilfælde har præses nok været lidt for venlig over for matrikelforarbejderne 1683, der, som Finn Stendal Pedersen har vist, udartede til skrivebordskonstruktioner, da man for Jyllands vedkommende opdagede, at kronen ville lide tab.

Kun et kort spørgsmål: Som totalt vankundig, hvad databehandling angår, må jeg spørge mig selv – og præses – om de skiftende registreringsprincipper af tingbogsmaterialet kan have øvet indflydelse på beregningsresultaterne over tid (s. 65-69). Og til slut: Der foreligger faktisk eksempler på tabte forordninger.

Af gode grunde må oppositionen koncentrere sig om kapitlerne 3, 6, 8, og 9: Ejerforhold og produktionsforhold, landsbyer og fæsteforholdet, dvs. det præses i bogens titel betegner som magten. Men først et lille hjertesuk: Hvorfor kaldes landet »feudalsamfund«? Ordet er neologisme – og et ukvemsord – fra den fran-

ske revolutionstid om ethvert godsbase-ret samfund. Det gik herfra over i rækken af marxistiske klicheér.

Uden at gå ind på det ægte, kontraktbaserede feudalsamfund, indeholder det danske godssystem intet feudalt, med mindre præses vil hævde, at herlighedsretten – værn mod betaling – havde feudale træk. Den engelske manor og det franske seigneurie kan derimod kaldes feudale. Ligeså lidt har det danske godssystem noget tilfælles med det vesttyske Grundherrschaft, der havde feudale ingredienser, eller det østelbiske Gutwirtschaft, en økonomiske enhed (jf.s.104). Man kan bedst anvende ordet rentegods, godser med hovedgården som administrationscentrum, som oppebærer af rente- og arbejdsressourcer og som formidler af overskudsproduktion til markedet.⁴

Mere neutralt formulerer præses sig i indledningen til kapitel 3 om det agrare produktionsapparat: »Netop den enkeltes placering i den agrare produktionsstruktur var i høj grad styrende for, hvilke sociale relationer han eller hun blev vævet ind i. Enhver beskæftigelse med de sociale processer og magtrelationer i herredet må derfor nødvendigvis tage sit udgangspunkt i, hvordan produktionen var struktureret, hvordan produktionen fungerede, og hvordan den enkelte blev indplaceret i systemet«. Så sandt, som skrevet står. Og her bevæger vi os fra magtstaten til de økonomiske og sociale relationer og reaktioner i samfundet. (s. 95)

Med rette fremhæves også Fridlev Skrubbeltrang banebrydende og kritisk kvantificerende studier. Uden at kende Palle O. Christiansens og Peter Henningsens bøger (1995-96) rammer de nok lidt forbi målet ved at lade vendelboen Skrubbeltrang udpege den kornproducerende, sjællandske bonde – Holbergs bonde – til prototype fremfor den kvægproducerende nord- og vestjydske. Hertil kan det være

fristende at føje, at forestillingen om adelsvældet og enevoldsadelens bondeundertrykkelse hører til enevældens adelsfjendtlige mytologi. Om nogen har enevælden – og dens »tøjlesløse beskatning« til militære formål (C. Christensen (Hørsholm)) – bidraget til at nedbryde landbosamfundet – altså atter et væsentligt reaktionsmønster, som præses af gode grunde endnu ikke kan kende. Lidt senere (s. 96f) beklager præses, at man kun kan give situationsbilleder af ejerforhold i Skadst Herred (1651 og 1683)⁵, selvom der naturligvis var tale om en »stadig proces«. Det kan man jo beklage. Ligeså mangelen på godsregnskaber; der foreligger kun få og atypiske før 1660. Fra perioden 1660-1720 kendes kun 37 – ikke ubrudte – serier, hvoraf 23 fra Jylland, men nogenlunde ligeligt fordelt på godsstørrelser. De, der foreligger, tyder dog på, at »de fede år« omkring 1640 forvandlede til »magre år«. Konjunkturuomslaget og magtstatens vækst gjorde udslaget, igen et moment, som kan indgå i reaktionsmønstret.

I forbifarten nævner præses (s. 110) et par regnskaber fra Endrupholm 1673-74, men udnytter dem ikke. I stedet anstilles en række ræ-

sonnementer over produktionsvilkårene – det vender jeg tilbage til. Redegørelsen for godsstruktur er instruktiv og i hovedsagen uangribelig – her kun nogle enkelte bemærkninger.

Godsbesiddelsen gav ikke blot velstand – således som præses nævner (s. 97) – men også prestige. Vi bruger jo stadig udtrykket, at en person »er god for (f.eks. 1.000) tønder hartkorn«. På den måde vil det være korrekt, socialt og økonomiske, at sondre mellem storgodsejere og lokale. Gør man det for Skads Herred 1683 og 1717, hæver tre godsejere sig op i første kategori, de tre andre i den anden (se tabel 1).

For det andet: Når nu præses selv flere gange nævner – bl.a. med henvisning til hans udmærkede bog om Grevefejden, at hans arbejde omfatter både 15- og 1600-tallet, kan man undre sig over, at Frederik IIs godsslagtinger i Koldinghus og Riberhus len i 1570'erne, 1571-80 i alt 24 mindre godser, ikke omtales. I Skads Herred forsvandt syv godser (jf. s. 99)⁶. Koldinghus kom sammen med Skanderborg og København til at tjene som fadeburslen med lavtvedede lensmænd. Og medens vi har fat i pec-

Tabel 1. Godsstørrelser 1683 og 1717 (td. htk.)

		1683 Lokalt	I alt	1717 Lokalt
Endrupholm	Vibeke Rosenkrans	269	2.504	413
Krogsgård	Else Rotkirch	252	643	273
Sneumgård	Joachim Schack	343	586	643 ^{a)}
Sønderris	Peder Pedersen	22	389	-
Visselbjerg	Frederik Lützau	369	869	410
Øllufgård	Margrethe Reedtz	132	591	94

a) Med bl.a. Schackenborg 2.860 td. htk.

Tabel 2. Brug og decimer i Skadst Herred 1599-1683

	Kronen	Adel	Kirke	I alt	Decimanter	Brug
1599	167 34,6%	237 49,2%	78 16,2%	482	694	1,53
1651	334 59,0%	209 32,2%	87 13,8%	630	-	-
1662				485	697	1,44
1683				447	750	1,74

camina omissionis. Det manglende tilbageblik. Der foreligger faktisk en brugs- og decimantliste 1599, som giver os ovenstående tal (se tabel 2)⁷

Men som præses viser (s. 120), kan tallene ikke bare tages for pålydende værdi, bl.a. fordi en tiendeyder godt kunde fæste andele i flere brug; men fremgangen indtil 1651 og tilbageslaget 1651-83 er for markante til at bero på tilfældigheder. Til gengæld voksede antallet af brugere, især efter 1651.

Mere betænkeligt bliver det, at præses accepterer Gunnar Olsens mekaniske grænse for storgodsdrift ved 50 td. htk. (s. 104 f, 109). Al-

lerede ved forsvaret – og siden i anmeldelsen – fremhævede Aksel E. Christensen med rette, at begrebet må anvendes funktionelt. Og værre bliver det, fordi Gunnar Olsens undertitel – udviklingen af storgodsdriften – antyder en fremadskridende og kumulativ proces, hvad der slet ikke var tale om. Tværtimod blev hovedgården udvidet eller indskrænket efter behov, velstand og konjunkturer. Og Skadst Herred står ikke som nogen undtagelse, selvom udslagene ikke blev så store som andetsteds i landet (se tabel 3).

Hertil endnu tre ting. Først forekommer beregningen (s. 106-08) over hoveriet på Krogs-

Tabel 3: Hovedgårdshartkorn 1660-1770

	1660/65	1680	1717	1770
Endrupholm	24,0	36,0	33,4	31,0
Krogsgård	108,0	108,6	69,7	68,0
Sneumgård	84,0	90,6	90,0	74,0
Sønderris	18,0	18,0	-	13,0
Visselbjerg	60,0	60,0	57,9	58,0
Øllufgård	31,5	38,2	29,0	29,0

Tabel 4. Tønder hovedgårdsjord pr. tønde fæstehartkorn

	1660/65	1680	1717	1770
Endrupholm	0,20	0,15	0,96	0,07
Krogsgård	0,44	0,65	0,31	0,26
Sneumgård	0,62	0,36	0,26	0,47
Sønderris	0,54	4,40	-	6,50
Visselbjerg	0,28	0,19	0,15	0,20
Øllufgård	0,19	0,41	0,64	0,66

gård 1639-40 mig helt umulig, hvadenten de beror på misforståelser eller beregningsfejl. For det andet: Når man det bedst opnåelige resultat ved at beregne, hvor meget hovarbejde, der påvilede hver tønde fæstehartkorn, her 1660-1770 (se tabel 4).

Kravene ser ud til at have været forholdsvis beskedne⁸. Naturligvis skabte arvedelinger, salg, gæld og andet forstyrrelser i cirklerne, men kun på Sønderris, som forpagter Peder Pedersen havde købt dyrt i 1667, blev forholdene så umulige, at det kan have medvirket til, at han i 1688 måtte opgive hovedgårdsfriheden, men det stod ikke bedre til i 1770⁹.

Det kan undre lidt, at præses ikke ofrer ødegårdsplagen lidt mere opmærksomhed, mest koncentreret kun i præsentationen af matriklerne 1662, 1664 og i 1680'erne. Men ødegårdsbegrebet har ikke været entydigt. Meget af usikkerheden i 1660'erne beror på, at rentekammerets terminologi omkring ødegårde savnede præcision: Fæstegods ved magt, forarmet, øde eller endda »slet øde«. Med undtagelse af rigsskatmester Hannibal Sehested levnede andre godsejere eller fogeder en bred margin for vilkårlighed og endda tendens. Omvendt tillod »høgene« i København – bl.a. generalkrigs-

kommissær Otto Pogwisch – kun en vis procentdel ødegods af hensyn til soldaterindkvarteringen¹⁰.

At der i jordebøgerne 1662 kun omtales »øde og ubeboet« fæstegods på Else og Kirsten Rothkirchs Endrupholm – her endda 47 procent – garanterer vel ikke, at det ikke forekom på de fem øvrige godser¹¹.

Først 1685 – to år efter matrikuleringen i Skadst Herred – gav rentekammeret mere præcise retningslinier: 1. Ubeboede gårde og gårde ude af drift, og 2. Ubesatte og udyrkede gårde, hvis jord lejes ud for en symbolsk betaling¹². På den anden side undrer det mig lidt, at matriklen fra Skads Herred kun omtaler kronens øde gods (64 procent), i alt 4 procent af herredets hartkorn. Det virker alt andet end betryggende – heller ikke for Henrik Pedersens ødegårdstal. Formentlig har man på private og institutionsgodser overladt sagen til indehaverne. Det havde ingen fiskal interesse, fordi godsejerne hæftede for skatterne.

Beregningen over udbyttet af Krogsgård i 1670'erne virker rimelige (s. 108f), og hertil kan føjes, at Anne Vind til Sneumgård 1662 til hartkornsopgivelsen (123.6 td. htk.) føjer: »er penge 123 sl.dr. 42 sk.«, dvs. et udbytte på ca. 3

Koflads skrivt		16.	
Samma koflads skrivt		Koflads skrivt	
Runingaaens Koflads skrivt	Weth. h. General Major-		
Schack		90	5 1 1
Broysgaardens Koflads skrivt	Weth. Tomfriid Eise Kothers	108	1
Widerris Koflads skrivt	Weth. Jøder Jøder sen	18	
Wielberg Koflads skrivt	Weth. Fridrics Euidsens arvinger	60	
Junderupholmens Koflads skrivt	Weth. frie Wibecke Kroesenfrands		
og arvinger tilskot		36	
Ellufgaardens Koflads skrivt	Weth. frie Merygete Rids til		
Erbsaunge og tilsvarende		38	2 2
Kongens Bønder - goeds som er ved		36	3 3 2
magt			

Første side af matrikelforarbejdet for Skadst Herred 1683.

procent¹³. Derimod går det over min Peter Plysforstand, at hovedgårdene skulle have spillet en mindre rolle på mindre godser, end på større (s. 120f). Erfaringerne siger det stik modsatte. På Ulriksholm steg udbyttet i takt med at godset i 1630'erne voksede, og omvendt faldt udbyttet på Rønningesøgård væsentligt, da godset i 1640'erne blev sønderdelt ved skifter. Det logiske ræsonnement kan ikke holde overfor empirien¹⁴.

Hvad angår hoveriet, virker beregningen fra Krogsgård overraskende, men vist urealistisk. Indtil Wentzel Rothkirch købte godset, har det trods alt haft en noget broget tilværelse i hænderne på gods- og gældsspekulanten Frederik Munk (d. 1622) og senere bl.a. Godske Rantzau til Trøjborg, der heller ikke hørte til vorherres bedste børn. Med en hovedgård på 63 td. htk. 1683 og 143 td. fæstehartkorn, fordelt på 62 gårde, måtte hver fæstegård dyrke 1,1 td. htk. hovedgårdsjord (eller 0,44 td. htk. pr. td. htk. fæstegods).

Hoveripliten over hele landet kan ikke bestemmes før 1769-71, og da lå den i Jylland på 0,7-0,8 td. htk. hovedgårdsjord pr. fæstegård, på øerne på 1,5-1,6, altså væsentligt mere. På det tidspunkt svarede bønderne på Endrupholm hver for så meget som 1,8 td. htk. pr. td. htk. fæstegods, bønderne på Visselbjerg kun 0,14, måske fordi man her var gået over til mejeridrift. Forklaringen, som præses selv lægger op til (s. 109-12), ligger vel i den arbejdsintensive kvægavl.

Netop her bør man, når det gælder hovedgårdsdriften, inddrage tienderne, fordi kornet blev brugt til fodring, samtidig med, at man fik gødning. Her udregnes tienderne som procent af produktionskapacitet, dvs. som procent af hovedgård plus fæstegods plus tiender (se tabel 5). Endelig havde flere af godsejerne besiddelser andetsteds: Joachim Schack (Sne-

Tabel 5. Tiender i procent af produktionskapacitet

	1660/65	1680	1717	1770
Endrupholm	-	-	13,4	30,4
Krogsgård	20,8	7,0	-	8,3
Sneumgård	-	-	23,0	43,4
Øllufgård			21,2	31,5

Sønderris og Visselbjerg synes ikke at have eget tiender.

umgård), Vibeke Rosenkrans (Endrupholm) og – som den eneste »ikke-velbyrdige« – forvalter Peder Pedersen (Sønderris). Det betød, at produktionen på godserne kunne koordineres og supplere hinanden, som det kendes tidligere.

Efter denne grausame Salbe kan vi mere fredsommeligt gå videre til det udmærkede kapitel 5 (s. 252-69) om »landsbyer: fælleskab og fjendskab«. Det giver mig egentlig mere anledning til spørgsmål end kommentarer. Udgangspunktet må være det aktuelle status quaestionis. Når vi ser bort fra fortidens forestillinger om en gylden urtid og kommer til Poul Meyers (1949) opfattelse, kan den sammenfattes i sætningen »fra selvstyre til statslig/herskabelig kontrol«, et udtryk for magtstatens undertrykkelse – eller hellere socialdisciplinering (s. 253). Herover står Ditlev Tamms og Jens Chr. Vesterskov Johansens nedtoning af landsbystyrets betydning.

Præses konkluderer (s. 268f), at landsbystyret var en skrøbelig, men dog dynamisk institution, præget af ad-hoc-vedtagelser. Endvidere, at man hyppigt søgte herskabets sanktion af vider og vedtægter, og endelig, at mange af konflikterne beroede på det voksende skatte- og af-

Wentzel Rothkirch (1657).
Alb. Haetwegs stik (til lig-
prædikenen) efter maleri af
Abraham Wuchters.

giftstryk, som kun C. S. von Plessens styre 1692-99 midlertidigt lindrede, i øvrigt et årti som præges af misvækst og dyrtid og Ludvig XIVs endeløse krige. Resultatet ligger altså Poul Meyers nærmest. Læser man dette kapitel, rejser der sig naturligt to spørgsmål. Først får man indtryk af, at landsbystyret kun eller overvejen-

de slog gnister i Rovst, indtil de urolige hoveder døde ud i 1650'erne og Niels Nielsen 1684 trådte til som sættefoged og fik kontrol med tingene og dermed satte landsbystyret ud af spillet (eller reducerede det til en faglig sammenslutning). Indtrykket beror dog på, at Rovst blot tjener til eksemplificering.

Og det andet spørgsmål, som præses selv behandler, og som Michael Hertz og Haakon Bennike Madsen også har været inde på. Det dominerende tingsaristokrati gennem de sidste halvandet hundrede år inden enevælden. Bennike Madsen tillige på, at den gamle maksime »den rige hjælpe den fattige« ved påligningen af ekstraskatter aldeles ikke blev respekteret, hverken omkring 1500 eller i 1600-tallet. Fordelingen foregik efter princippet, at »fanden hytter sine« (interesser). Selv har præses tidligere påvist de store sociale og økonomiske distancer i Skadst Herred (s. 121-31); så store, at man spørger sig selv, om bondearistokratiet – inklusive Niels Nielsen og de urolige hoveder – også under enevælden kunde dominere tinget, de jævne bønder og husmænd (jf også s. 358-62 og 371-80).

Afsnittet om fæsteforholdet (s. 299-356, kap. 8) underbygger egentlig kun indtrykket af overvågning og kontrol både fra øvrighedens og herskabernes/fogedernes side. Fæsteforholdet blev et instrument til regulering og justits og følgelig både nødvendigt og hensigtsmæssigt. Siden 1608 – efter en sag om en hårdkogt Rantzau på Trøjborg – gjaldt nytteparagraffen i 1547-recessen ikke blot økonomi, men også godsejernes ret over fæsteforholdet – regelen kom ikke med i Danske Lov, men blev erstattet af andre. Som præses betoner, bestod fæsteforholdet i et gensidighedsforhold – om end ulige – og det fik netop sin specielle betydning ved, at en forsømmelig eller gældstynget fæster kunne »give sig i herskabets minde«, og herskabet kunne vise ham nåde (s. 320-26, 356), om det ville.

Hertil skal man nok føje, at nådigfruen/nådigherren ikke kunde have interesse i ødegårde, og fra sjællandske godser – Bistrup, Abrahamstrup, Gisselfeld, Herlufsholm og Sorø Akademi – ved vi, at herskabet især i 1680'erne

og 1690'erne afskrev endog meget betydelige restancer.

Kapitel 9 om »magtstaten i lokalsamfundet« (s. 357-435) må vel siges at være et af bogens kerneafsnit. Magtstatsbegrebet omfatter jo tre elementer, ressourcegrundlaget, militær og administrativ kontrol. Selvom princippet ikke helt overholdes, behandles først, hvad man kunne kalde »den normative magtstat« i den nævnte rækkefølge og først derefter reaktionerne i lokalsamfundet. Og programmet gennemføres konsekvent. Heller ikke her har jeg mange kommentarer.

Kun kunne jeg godt lide at vide, hvorfra præses ved, at »produktionen slet ikke [steg] – snarere tværtimod« (s. 356). Vi kender produktionsfaldet i Languedoc fra le Roy Laduries værk, og allerede fra omkring 1560 i Polen ifølge Antoni Maczak, men endnu ikke fra Danmark. Det kan – med varsomhed – lade sig gøre ved hjælp af Rentekammerets tiendefortegnelser 1591-1719, men arbejdet venter endnu forude. Hvad militariseringen af samfundet fra 1614 (s. 362-365) angår, kunde meget tyde på at Christian IV på krongodset og kirkegodset, hvor han kunde disponere uden rigsrådets samtykke, har kopieret det ældre svenske indenningsverk. Og når man taler om lejekarlenes ublu lønkrav, må man også huske på, at skillelønnen 1601-19 blev forringet med ca. 50 procent, hvad samtiden ikke indså eller forstod.

I afsnittet »fra len til amt« (s. 367 ff.) behandles Kancelliets (og Rentekammerets) »opsyn med lokalsamfundet«. Vel forekom der efterladende lensmænd, men sandelig også nidkære som Albret Skeel på Riberhus eller Henning Walckendorff i Odense. Her har jeg kun to småting. Først, at klager og petitioner fra 1636 (ikke 1639) skulde passere lensmanden, inden de gik videre til Kancelliet. Det skete næppe, som man har antaget, for at lukke

munden på menigmand, men snarere for at sortere trivialiteter, der lod sig ordne lokalt, og trakasserier fra. I øvrigt har en helt frisk specialundersøgelse i Odense vist, at alle samfundsgrupper – også borgere og overraskende mange bønder – opræder. Og for det andet var Rentekammerets revision bestemt ikke »mere eller mindre grundig« (s. 367), men nøjeregnende indtil det smålige, hvad tal og sagsforhold angik.

I kapitlet om skatteligning og militær lægdslægning hedder det (s. 374), at skatelistemes fordeling »antagelig« afspejles i den militære lægdslægning. At den-riche-hjælpe-den-fattige-princippet ikke blev respekteret ved bøndernes selvligning ved vi jo allerede, og samtiden vidste det også. Det viser Albret Skeels kritik 1628-29. Man sørgede ikke for, at rige og fattige blev lagt i lægd sammen. Det var derfor også kun konsekvent, at ligningen efter Kejserkrigen blev flyttet til lensforvaltningen og godsejerne (s. 374f). Om det har hjulpet, kan vi ikke vide, når man kender godsejernes manipulationer.

Mere afgørende for sammenhængen mellem magtstat og samfund blev det, at godsejernes ret til ligning 1668 ændres til pligt (s. 381). I statskollegiets akter findes intet om sagen. Men man kunde tænke sig, at Sehested og Pogwisch for denne ene gang gang har kunnet enes, også selvom bl.a. Sehested – som hans testamente 1666 viser – havde megen forståelse for bøndernes trængsler. Pointen ligger vel i, at både kronen og godsejere kunde se deres fordel i ligningen som sanktionsmiddel i en økonomisk og socialt vanskelig tid¹⁵.

Selvom der stadig forekommer sognekonger – Jens Lassen i Næsbjerg (s. 408-15) der kan bringe Morten Korch i erindring, ligger ansvaret for samfundets militarisering entydigt hos øvrigheden. At bondesønner viste sig modvillige eller rømte, kan vel ikke undre nogen. Hel-

ler ikke, at godsejere i strid med loven foretrak lejekarle. De måtte varetage godsets tarv og specielt værge sig mod ødegårde, når bønderkarle skulde »springe soldat«. I øvrigt havde ryttergodset som helhed lavere ødegårdsfrekvens end kronens og amternes gods, og man fik den hurtigere bragt ned, simpelthen fordi man her havde større sanktionsmuligheder.

At det udartede til stavnsbinding – igen et reaktionsfænomen over for magtstaten – demonstrerer præses klart (s. 424-427), og den blev fulgt af begrænsninger af fæsteres opsigelsesret (s. 344-55). I virkeligheden siges det uden omsvøb på Endrupholm 1686 af ejeren, Margrethe Reedtz, da en bonde, Anders Jensen, der var udtaget: »Og efter hans venlig begæring hjalp husbondens fuldmægtig ham derfra igen og i hans sted lod leje og forskaffe en dygtig karl til soldat;... derimod forpligtede Anders sig med sin faders samtykke, at han skal bygge og bo på Endrupholm Gods, når og hvor husbonden vil«. Allerede 1677 havde samtlige fæstere og deres sønner måttet forpligte sig til, »at eftersom vor gunstige husbond og øvrighed hidindtil har taget os udi forsvar og for udskrivning forskånet, hvorimod vi lover herefter på samme stavns og gods at forblive og efter husbonds vilje overtage gods« (s. 425).

Vi er nu ved at nå til vejs ende, men endnu blot én ting. Historieforskning bør som bekendt ikke blive kildestyret – og har trods påstande om det modsatte – kun sjældent været det. Det afgørende må naturligvis være, at historikeren på forhånd opbygger et heuristisk-teoretisk apparat efter behov, det redskab, som bedst muligt kan antages at give rimelige svar på hans problemformuleringer. Det gælder også strukturalismen, som også anvendes her, og som forudsætter, at mennesker og samfund handler frit inden for de givne rammer, geografiske, miljøbestemte, ideologiske, samfunds-

organisatoriske og sociale. Først når disse spændstige rammer drives ud i karikatur, bliver strukturalismen deterministisk¹⁶. Efter min opfattelse anvender præses sine heuristiske redskaber – i hvert fald i den udstrækning, jeg har kunnet tage dem op her – smidigt og stringent; og der bliver ingen løse ender tilbage. Jeg kan altså lykønske præses og for min del roligt stå ved den anbefaling, jeg sammen med de to øvrige bedømmelsesudvalgsmedlemmer har kunnet give fakultetet.

1. J. Delumeau, *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris 1971 (engelsk udgave London 1977); J. Bossy, *Christianity in the West 1400-1700*. Oxford 1985.
2. F. eks. Eva Österberg, *Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige*. Scandia 58. Lund 1992; N. E. Willstrand, *Anpassning eller protest*. Åbo 1992.
3. K. E. Korff, *Ret og pligt i det 17. århundrede*. Odense 1997, en revideret udgave af sammes specialafhandling 1995.
4. *Godsdriften i Norden under 1600talet. Från medeltid till välfärdssamhälle*. Nordiske historikermötet i Uppsala 1974. Mötesrapport. Uppsala 1976, s. 63f.
5. Hertil må føjes en brugs- og decimantliste 1599; jf. nedenfor med note 7.
6. G. Olsen, *Hovedgård og bondegård. Studier over stor-driften i Danmark i tiden 1525-1774*. København 1957/1975, s. 157 f, 351 f. jf. Aksel E. Christensens anmel-

- delse i *The Scandinavian Economic History Review* VIII. 1960, s. 180-86.
7. A. Thorsen i *Historisk Tidsskrift* (herefter HT). 8. række, IV. København 1913-14, s. 187; jf. H. H. Appel, *anf. arb.*, s. 120.
  8. G. Olsen, *anf. arb.*, s. 357; J. P. Trap, *Danmark*. 5. udg. Ved P. Engelstoft o.a. IX:2. København 1965, s. 893.
  9. O. Feldbæk o.a. (udg.), *Folk og erhverv – tilegnet Hans Chr. Johansen*. Odense 1995, s. 47-51.
  10. Rigsarkivet (herefter RA). *Rentekammeret 311: Jordebøger indsendt i henhold til kgl. missiver (1660-65)*, nr. 40, 48, 58-59, 64-65
  11. RA. *Håndskriftsamlingen V.F.4. Rentekammerskrivelse af 18. juli 1685 (afskrift)*. G. L. Badens samlinger
  12. H. Pedersen, *Ødegårde i 1680'erne*. HT 8. række IV, Tillægshæfte. København 1912-13, s. 186-205.
  13. RA. *Rentekammeret 311.40*.
  14. *Festskrift til Troels Dahlerup*, udgivet af P. Ingesman o.a. Århus 1985, s. 232-38.
  15. C. S. Christiansen. *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie*. II København 1922, s. 351-54
  16. HT 78. København 1978, s. 180; en anden opfattelse: Bent Blüdnikow i *Berlingske Tidende*, 1999, 19. januar.

E Ladewig Petersen. Født 1929. Professor ved Odense Universitet 1966-99. Dr.phil. 1964 på en afhandling om tidlig arabisk historieskrivning. Forfatter til en lang række videnskabelige værker og artikler i danske og udenlandske tidsskrifter. Har bl.a. skrevet bidrag til *Gyldendals Danmarks-historie og Dansk Social Historie* bd. 3. Tidligere artikler i *Fra Ribe Amt* 1982.